

բուան անջրպետը բնականաբար արտաքոյ
կարգի երկար է, սակայն նկատելով որ այս
երկու անուններն, եւ մանաւանդ ասոնց
միացումը բոլորովին հաղուադէպ է, այս
պատճառաւ ինծի բնաւ անկարելի չ'երեւար
այն հնարաւորութիւնը՝ թէ Տաբարիի քով
յիշուած անձը նոյնն է ինչ որ կը յիշուի
դրամներու վրայ: Հէյսէմ բ. Բէսսամի հետ
մէկտեղ Տաբարի կը յիշէ Բէսսամ բ. Իբրա-
հիմ սպարապետ մը: Եթէ վերջինս Հէյսէմի
հայրն է, այն ժամանակ Հէյսէմ 132ին տա-
կաւին շատ երիտասարդ եղած ըլլալու է:
Այն դահեկանն, որուն յետստիողմեան
երեսի վրայ *أبو جندب* անունը կը գտ-
նուի, դրոշմուած է ոչ թէ 192ին, ինչպէս որ
Ֆրէն²²⁷ հարցական նշանով յառաջ կը բե-
րէ, այլ 195ին. այս հաւանօրէն կարելի է
բացատրել հին կնքոյ գործածութեամբ:
Ուստի իմ առաջարկած Ռաշիդի ժամանակ
Հայաստանի ոստիկաններու աղիւսակը հե-
տեւեալն է.

169—170 Խուզէյմա բ. Խաղիմ ատ-Տեմիմի
(Ղազ. Թ. 30):

170ին Իւսուֆ բ. Ռաշիդ ատ-Սուլէյմի (Ղազ.
Թ. 31):

171—172 Եաղիդ բ. Մաղեադ բ. Զայիդա աշ-
Շէյբանի (Ղազ. Թ. 32):

172ին Աբդալբեբի բ. } ստորակարգ
Աբդալլահ ալ-Աղալի } Ռեբէյալլահ
(Ղազ. Թ. 34): } բ. Մահդիի
173ին Սուլէյման? } (Ղազ. Թ. 33):

175ին Ֆաղէ բ. Եահեա ալ-Բարմեկի (Ղազ.
Թ. 35):

177ին Օմար բ. Էյիւբ ալ- } ստորակարգ
Կինանի } Ֆաղէ բ. Եա-
Աբու Սաբբահ } հեա ալ-Բար-
Սայիդ բ. Մուհամ- } մեկիի:
մէդ ալ-Հառանի }
Խալիդ բ. Եաղիդ բ. Ու-
սէյդ ատ-Սուլէյմի

178ին Աբբաս բ. Զէրիբ ալ-Բեջելի (Ղազ.
Թ. 37):

178ին Մուսա բ. Իսա ալ-Հաշիմի (Ղազ.
Թ. 38):

179ին Եահեա ալ-Հարաշի (Ղազ. Թ. 39):

179—181 Ահմէդ բ. Եաղիդ բ. Ուսէյդ ատ-
Սուլէյմի (Ղազ. Թ. 40):

181—182 Սայիդ բ. Սէլմ բ. Կուտէյբա ալ-
Բահիլի (Ղազ. Թ. 36):

182ին (?) Նասր բ. Հաբիբ ալ-Մուհալլէբի
(Ղազ. Թ. 42):

183ին Ալի բ. Իսա բ. Մահան (Ղազ. Թ.
43):

183—185 Եաղիդ բ. Մաղեադ աշ-Շէյբանի
(Ղազ. Թ. 44):

184—186 Ասադ բ. Եաղիդ բ. Մաղեադ:

186—187 Մուհամմէդ բ. Եաղիդ բ. Մաղեադ
(Ղազ. Թ. 41):

187—191 Խուզէյմա բ. Խաղիմ ատ-Տեմիմի
(Ղազ. Թ. 45):

192ին Սուլէյման բ. Եաղիդ բ. ալ-Ասամ ալ-
Ամիրի (Ղազ. Թ. 46):

193ին Աբբաս բ. Զոֆար ալ-Հիլալի (Ղազ.
Թ. 47):

193ին Մուհամմէդ բ. Զուհէյր աղ-Դաբբի
(Ղազ. Թ. 48):

Թ. ՓԱՍՏԵՐ

Թրգմ. Հ. Վ. ԻՆՊԷՐՅԱՆ

ՀՈՂԼՈՆԳՈՆ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ

ԺԶ—ԺԹ. ԳԵՐԵՐՈՒՄ

(Շարունակութիւն):

Է.

Վանանդեցիների աշակերտ՝ Շրէօդէր
գերմանացի հայագէտը. նրա «Գանձ Արամեան
Լեզուի» հեղինակութիւնը: Շրէօդէրի անտիպ
«Հայ-լատին բառարանը»: Ազուլեցուց բարբա-
ռով մի հին ոտանաւոր: Լակրոզ հայագէտ գաղ-
ղեացին եւ նրա անտիպ «Հայ-լատին բառա-
րանը» Լէյդէնի Մատենադարանում: Լակրոզի
կարծիքը Շրէօդէրի մասին:

Վանանդեցիք Ամստերդամում հաստա-
տուելով ոչ միայն հայկական տպագրութիւնը
զարգացրին, այլ մասամբ զարկ տուին նաեւ
հայագիտութեան տարածմանն Եւրոպայում:
Հայերէնի ուսումը հրապուրեց մի քանի եւրո-
պացի նշանաւոր արեւելագէտներին, որոնք մե-

ծապէս օգտուած են Ղուկասից: Գրանցից երկուսի գործունէութիւնը կապուած է Ամստերդամի հետ, ուստի եւ աւելորդ չենք համարում առանձնապէս խօսիլ նրանց մասին:

Ծանօթ է Շրէօդէր (Schröder) գերմանացին կամ ինչպէս ինքն է գրում հայերէն — «Յովհաննէս Սկրօդէրեան» — իր «Գանձ Արամեան Լեզուի» վերնագրով, հայերէն լեզուի ուսումնասիրութեան նուիրուած հմտալից ընդարձակ երկասիրութեամբ: Շրէօդէր եղաւ, «որ զտեղով, լրացնելով եւ ամփոփելով իր նախորդների խառն, անսխտէմ եւ շատ անգամ սխալ տեղեկութիւնները հայ լեզուի եւ գրականութեան մասին, տուեց 1711 ին լատին լեզուով իր «Արամեան Լեզուի Գանձը» (էջ XVI + 64 + 410 + 80), իսկապէս մի հայկական հանրագիտակ-encyclopédie հայ բանասիրութեան: Հայ լեզուի ծագումը եւ զարգացումը (հարկաւ նոյն ժամանակի գիտութեան համաձայն), հայկական տպագրութիւնը, Հայոց տաղափութիւնը՝ եւրոպական երաժշտական խաղերով, «Գաւառութիւն Հայոց»՝ հայ բնագիրներով եւ լատին թարգմանութեամբ ու մեկնութիւններով, արեւելեան աշխարհաբարի քերականութիւնը եւ նրա լուսաբանութիւնը կենդանի լեզուի օրինակներով, «խօսակցութիւններով» ընտանեկան սովորոյթների, գաղափարների եւ կենցաղի մասին, նամակագրութեան օրինակներ եւ վերջապէս հայուլատին բառերի ընդարձակ ցանկեր, — ահա թէ ինչ է պարունակում «Արամեան Լեզուի Գանձը»¹:

Շրէօդէր իր այս հեղինակութիւնը՝ «Thesaurus linguae Armeniacae», հրատարակած է Ամստերդամում, հոլանդական տպարանում, վանանդեցիների տուած հայերէն տառերը գործածելով: Իր գրքի լատիներէն յառաջաբանում նա՝ երախտագիտական պարտք է համարում շնորհակալութիւն յայտնել իր հայերէնի ուսուցիչներին, «հայ արքեպիսկոպոս Թոմաս Գողթանեցուն (Thoma Golthanenti) եւ սրա եղբորորդի Ղուկաս Նուրիջանեանին (Luca Nurigianide)»: Շրէօդէր գովասանքով է խօսում մանաւանդ Ղուկասի մասին, որ «նշանաւոր էր բաղմամբիւ ասիական եւ եւրոպական լեզուների հմտութեամբ»: Նա խոստովանում է որ «հայերէնի ուսման մէջ մեծ յառաջդիմութիւն է արել շնորհիւ այս ամենահաւատարիմ ուսուցչի»:

Ղուկասի մասնակցութիւնը «Արամեան Լեզուի Գանձում», երեւում է նաեւ նրանից, որ այնտեղ ինքն էլ հետեւեալ ոտանաւորն է զետեղել իբրեւ վերջաբան.

«... Թէեւ յայլոց այս գործ փորձեալ Բայց Գանձ սորին գերազանցեալ
Զի հայկական ներկուռ եղեալ
Զարհեստ տառից ներհուն վարժեալ
Քաջդ Յոհաննէս պայծառացեալ
Գերմանացոց փառք ծագեցեալ:
Ով աղգ պայծառ բարեօք լըցեալ
Ի Փիւնիկեայ զարմէ սերեալ
Որ ոչ հեռի Հայոց եղեալ
Եւ ոչ միմիանց օտար գրտեալ:
Արի զուարթ մեղ մերձեցեալ
Որպէս խնամի եւ աղգակցեալ.
Այսու գործով օժանդակեալ
ԶԱրարատեան Գանձը գիտեալ
Զի Սկրօդէրեանն զայս ինչ գանձեալ
Ի մէջ գանձից Գանձ նոր ցուցեալ
Ամենայնիւ սա գանձացեալ
Գանձասիրաց յառաջ եղեալ:»

Շրէօդէրի այս երկասիրութեան «Դաւառնութիւն Հաւատոյ եկեղեցեաց Հայաստանեայց», բաժինը հրատարակուած է վերստին Լոնդոնում 1780 ին, «Թարգմանեցեալ ի հայկական լեզուէ ի լատին բարբառ ի Յոհաննէս Սկրօդէրեան Գերմանացոյ: Եւ արտահանեալ ի «Գանձ Արամեան» կոչեցեալ գրգոյն, աշխատութեամբ ջուղայցի Խալդարեանց Խօջամարի որդւոյ Գրիգորի: Իսկ այժմ վերստին տպեցեալ ի խնդրոյ Գերապայծառ Տեառն Յովսէփայ Աստուածաբան վարդապետի եւ Առաջնորդի Աշտարիսանու եւ Նոր Նախիջևանու»: «Արգեամբ եւ ծախիւք նոյնոյ Գրիգորի»¹:

Շրէօդէր թողել է նաեւ երկու անտիպ երկասիրութիւն, որոնք հայ-լատին բառարանի նիւթեր են, ինչպէս նկարագրում է պրոֆ. Խալաթեանց, որ անձամբ տեսել ու քննել է դրանք:

«Գրանցից մէկը, գրում է նա «Յուշարձանի» մէջ, իր վերոյիշեալ յօդուածում, մի գիրք է 332 էջ in 4⁰, այսպիսի խորագրով, որ

¹ Արքիէն էջի վրայ կայ մի երկար յաւելում, որ սկսում է այսպէս. «Եւ աստ ի պարապ տեղւոջս եղաք սակաւ ինչ բան յաջագոս համեստութեան, թարգմանեալ ի յանգլիացոց»:

«Ով ես դու մարգ, որ վստահանաս յիմաստութիւնք, կամ ընդէր պարծիս ի ստացուածք քո... եւ սյնդ ընդ ամենը 29 տող: Այս յաւելումը, երեւի նոյնպէս «նոյնոյ Գրիգորի» աշխատութիւնն է...:

² «Յուշարձան», Մխիթ. Մխար., Վիեննա 1911, էջ 181. զրոյթ. Գրիգոր Խալաթեանցի յօդուածը:

հեղինակին է պատկանում. «Index vocum in Lexico Armeno-Latino comprehensarum»: Այստեղ պատրաստուած են լատիներէն բառերը, որոնց իւրաքանչիւրի դէմ նշանակուած է մի թիւ. այդ թուերով որոնելու է նոյն լատին բառի հայերէն նշանակութիւնը միւս գրքում — in F^o դիրքով եւ 640 էջով՝ նոյնպէս դեղին թղթի վրայ գրուած, ուր այբբենական կարգով դասաւորուած են հայերէն բառերը: Սրանից շատ այս մեծագիր թերթերի մէջ զետեղուած են՝ իբրեւ մաքուրի առած՝ in 4° թերթեր — լատին նշանակութեամբ հայերէն բառեր: — Բառերի դէմ դրուած են համառոտակի՝ որոշ հոլովներ, բայերի դէմ՝ խնդիր սեռի կամ բնութեան եւ առանձին գիտելիք՝ ոճերի մասին. վկայութիւն՝ թէ որտեղ է պատահում այդ բառը՝ եւ չնկատեցի, թէեւ հեղինակը, ինչպէս կը տեսնենք բառարանի ընդարձակ խորագրից, դիտաւորութիւն ունէր այսպիսի ցուցումներ եւս անել: Ընդհանրապէս այս բառարանը (դեռ անկատար) նոյն տպաւորութիւնն է անում, ինչ որ միւս հայ-լատին բառգրքերը՝ ինչպէս Ռիվոլա-յինը (1631 թ.) վիլլութինը (1713 թ.)...: Միծափիր 15րդ եւ 16րդ էջերի մէջ կայ մի in 4° թուղթ, որ ըստ երեւոյթին Շրէօգէրի ապագայ բառարանի խորագիրն է կրում. «Բառարան Հայկո-լատին. Dictionarium Armeno-Latinum, in quo ex sacris et profanis scriptoribus omnia quae occurrerunt vocabula fideliter explicantur, loca auctorum notantur, barbara et exotica a geminis distinguuntur etc. H. S. J. W. Schröder 1757, opera ac studio Joachimi Schroeder... ab anno 1706»: — Հեղինակը ուրեմն աշխատելիս է եղել այդ գործի վրայ ձիւտ 50 տարի՝ յուսարով գուցէ 1757ին տպագրել նրան, ինչպէս նշանակուած է խորագրում, բայց վախճանուեց մի տարի առաջ՝ առանց իր նպատակին հասնել կարենալու:

«Այնուհետեւ Շրէօգէրը նշանակում է այն գրեւորքը, որոնցով օգտուել է նա իր բառարանը կազմելիս. «Catalogus librorum qui ad notitiam meam pervenerunt et quorum subsidio atque auctoritate usus sum in hoc libro»: Ժ. Գարում Հռոմ, Պարիս եւ այլուր տպագրուած կրօնական, քերականական եւ բառարանական բովանդակութեամբ 22 լատին գրքեր մի առ մի նշանակելուց յետոյ Շրէօգէր մէջ է բերում նոյն դարում լոյս տեսած նման բովանդակութեամբ հայ հրատարակութիւնները. այստեղ կայ եւ մի ներքող խորհնացուն,

ուր Ամստերդամի հայագէտը՝ Ի միջի այլոց, նշանակում է հայ պատմաբանի աղբիւրները թուով 32 եւ ապա դնում է հայ մատենագիրների ցանկը՝ Սգաթանգեղ, Զենոբ, Բիւղանդ... մինչեւ Առաքել պատմագիրը: Սրանից յետոյ՝ մի քանի թերթ մաքուր թողած՝ Շրէօգէր՝ թուելով Հոլանդիայի 1էյդէն քաղաքի մատենադարանի 17 տպագիր լատին եւ հայ գրքերը... յիշում է եւ նոյն մատենադարանի 12 հայ ձեռագրերը...: Յետոյ գալիս է Վենետիկի Բուլթի տպարանի մինչեւ 1709 թիւը հրատարակած հայ գրքերի ցանկը. ապա Բերլինի արքունական մատենադարանի հայ գրքերի ցուցակը, որը այն ժամանակ շատ աղքատ էր... եւ վերջապէս Շրէօգէր նշանակում է Հռոմի Վատիկանի մատենադարանում իր ժամանակ գտնուած հայ ձեռագիրները...: Շրէօգէրի յիշած նիւթերի վերջում կայ եւ այսպիսի մի հետաքրքրական նկատողութիւն. Շտէթինի Ս. Մարիամ եկեղեցում գտնուած մատենադարանում պահվում է մի մեծագիր հայ ձեռագիր՝ ոսկեգօծ կողերով, որի ճակատին գրուած է. Ego Cptany Armenorum presbyter, Arrakel vocant me, nomine Jacobus de Grigoriis, veni huic Bero-linum et habitavi aliquandiu ut irem ad... et multos habens libros non potui eos portare mecum, prae paupertate hunc librum vendidi Sacerdoti (Andrea Musero) 1674...²»

«Անհամեմատ աւելի հետաքրքրական է Շրէօգէրի հաւաքած նիւթերի մէջ եւ կարելի է ասել՝ թանկագին մի գիւտ է այժմ՝ մեզ համար — Ազուլեցոց բարբառով մի ոտա-նաւոր, որը գտայ եւ Հայկաբանի թղթերի մէջ: Ինչպէս երեւում է՝ նախապէս պատրաստուած է եղել սա «Գանձի» համար եւ սրա մի աննշան մասն է, որ լոյս տեսաւ այդ աշխատութեան մէջ (էջ 356): Ոտանաւորը, որ «Տուն Գողթան քերթող եւ թարգման» վերնագիրն է կրում եւ որը հաղորդած կամ յօրինած պէտք է լինի՝ Շրէօգէրին շատ բանում օգնող Ամստերդամի էջմիածնապատկան³ տպարանի կառավարիչ

¹ 1էյդէնում այժմ անհամեմատ աւելի մեծ թուով հայերէն գրքեր եւ ձեռագիրներ կան. սրանց մասին պիտի խօսենք առանձին, աշխատութեան վերջում:

² «Արդեօք օտ նոյն Եսակոբ Գրիգորեանց քահանայն է, որ 1676 թուին Այդազից էր եկել եւ որոշ ծառայութիւններ մատուցել ճանօթ գերմանացի հայագէտ Ափոլու-թիւնին»: Ժանթ. Գր. Խալիլթեանցի՝ «Յուշարձանում»:

³ Այստեղ «էջմիածնապատկան» խօսքը իր անդին չէ, որովհետեւ թեմաս եպիսկոպոս երբեք չէ յայտարարել ոչ մի տեղ, որ իր տպարանն էջմիածինն է պատկանում. ընդհանրապէս նա՝ իր կտակովը շատ օրոշ կերպով հաստատել

Գողթնեցի Թումաս Եպիսկոպոսը եւ նրա քրոջ որդի Վանանդեցի Դուկաս Նուրիջանեան, — բաղկացած է 55 տողից...¹»:

Շրէօդէրի չափ եթէ ոչ աւելի՝ նշանաւոր է միւս հայագետը Լակրոզ (Lacroze)² գաղղիացին, որ բազմաթիւ լուրջ պատմական ուսումնասիրութիւններ ունի արեւելագիտութեան վերաբերեալ: Նա ունի ի մէջ այլոց՝ Histoire du Christianisme des Indes տպ. Հաագում, 1724ին, որ նրա լաւագոյն աշխատութիւնն է: Նա ունի նաեւ Histoire du Christianisme d'Ethiopie et d'Armenie, տպուած Նոյնպէս Հոլլանդայի մայրաքաղաքում 1739ին եւ դրանցից զատ նաեւ բազմաթիւ անտիպ հեղինակութիւններ, մեծ մասը արեւելեան լեզուների բառգրքեր, որոնց թուում առաջին տեղն է բռնում հայ-լատին բառարանը: Լակրոզ խորին հիմնութիւն ունէր հայերէն լեզուի. դեռեւս այն ժամանակ նա անխնայ քննադատած է Մ. Խորենացու Պատմութիւնն եւ կասկած է յայտնած քերթողահօր՝ Ե. դարի մատենագիր լինելուն:

Լակրոզի հայերէն բառարանն, որ անտիպ է մնացած եւ որի ձեռագիրն այժմ գտնվում է Լէյդէնի համալսարանի մատենադարանում³ 2 հատորից է կազմուած, ծանօթ է իր բոլոր կենսագիրներին, եւ Նոյնպէս երկար տարիների աշխատութեան եւ որոնումների արդիւնք է ինչպէս Շրէօդէրին:

Պրոֆ. Ֆր. Մակկէր, որ տեսած եւ քննած է այս կարեւոր երկասիրութիւնը Լէյդէնի Մատենադարանում, այսպէս է նկարագրում.

«Ա. հատոր ի տիտղոսն է՝ Dictionarium Armenico-Latinum || summo studio et labore ||

է թէ տպարանն իր անձնակազմին է պատկանում, որն եւ ինքը նուիրում է «իր սիրեցեալ հայերէնի»։ Էջմիածնին պատկանել է, ճշգրտելով՝ Էջմիածնին նուիրել են Ամստերդամի անգրանիկ տպարանը՝ Մատթէոս Ծարեցու հիմնածն եւ Ոսկան Եպիսկոպոսի կառավարածը, ինչպէս պատմեցինք։

1 «Յուշարձանի» մէջ ամբողջապէս տպուած է (էջ 184) այս հետաքրքրական ուսանաւորը, որ «բարըստագիտութեան տեսակէտից մանուանդ կարեւոր է», ինչպէս գրում է խալթեանց։

2 Lacroze կամ բուն անունով, Mathurin Veyssiére de la Croze Ծն. Նանտ (Ֆրանս.) քաղաքում 1661ին եւ մեռած Բերլինում 1739ին։ Նա մտել էր 1677ին Սոմբրի բենեդիկտեանների վանքն եւ 1682ին կրօնաւորական կարգն ընդունել, բայց վանքի մեծաւորի հետ կռուելով փախաւ Ջուիցերիա, Բալ (Bâle) քաղաքն եւ այնտեղ բողոքականութիւն ընդունեց։ Բերլինում, նա նշանակուեց մատենադարանի կառավարիչ եւ մտերմական յարաբերութիւններ ունեցաւ Լէյդէնիցի հետ։ Nouvelle Biographie Générale par Firmin Didot frères. T 46. Paris MDCCCLXVI.

3 Leiden. 119 Worneri Mss. Orient. N 431 A.

ex sacris biblis variisque Armenorum recentio || ris et veteris aevi libris || elaboratum a || Maturino Veyssiére Lacroze, qui et Prae || fationem addidit, de antiquitate et usu Linguae || Armeniacae || ... Pars prima || Berolini || anno Domini nostri Jesu Christi || MDCCXII || Martii XXIII ...»

«Յառաջաբանը շատ կարեւոր է պատմական տեսակէտից. հեղինակը հայերէն Աստուած բառը մերձեցնում է Astyage, Αστιαγης...»

«Բառարանը սկսում է ա. տառի բացատրութեամբ. թարգմանուած առաջին բառն է՝ աքեղայ = cœnobita, monachus, իսկ վերջինը՝ կցորդիլ = communicare...»

«Բ. հատոր. տիտղոս՝ Lexico armenico-latinum. Dictionarii Armenico-latini pars altera. սկսում է հ. տառով եւ հա բառով եւ վերջանում է ք. տառով եւ քովք բառով։ 611երորդ էջն տակ դրուած է. «վերջ. finis. Incoepi X. Mensis Junii A. C. M. DCC. IX. Absolvi XXII. Januari A. C. M. DCC. XII. Maturinus Veyssiére La Croze. Berolini...»

«ԺԸ. դար. գրութիւնը բոլորգիր. թուղթ. Ա. հատորը XCIX + 649 էջ եւ 3 սպիտակ թերթ։ Բ. հատորը՝ 622 էջ եւ բազմաթիւ պարապ երեսներ գրքի վերջը...»

Լակրոզ մեզ առանձնապէս հետաքրքրում է այն տեսակէտից, որ նա շատ խիստ կերպով է քննադատում Շրէօդէրի «Գանձ Արամեան Լեզուի», իր մի մասնաւոր նամակում, որ նա ուղղել է իր հոլանդացի մի բարեկամին։ Ամստերդամի համալսարանի Մատենադարանում պահվում է հոլանդական Deventer քաղաքի գիտնական քաղաքապետ Gijsbert Cuperի ընդարձակ հոլանդերէն նամակը յանուն մի ուրիշ գիտնական քաղաքապետի, Nicolas Witsenի, որ արեւելագետ էր եւ երկար ճանապարհորդութիւններ է կատարած Մերձաւոր Արեւելքում, ի մէջ այլոց նաեւ Հայաստան, եւ Ամստերդամի գաւառապետն էր։ Նամակը գրուած է Oxenից եւ կրում է 1712 Օգոստ. 19 թիւը։ Այնտեղ Cuper խօսում է Լակրոզի մասին, որից մենք մէջ կը բերենք այն մասերն, որոնք նրա հայագիտութեանն են վերաբերում.

«... Յիշեալ պարոն Lacrosiusը, գրում է Cuper, շատ խոր հմտութիւն ունի արեւելեան լեզուների. յորինած է հայերէն լեզուի բառա-

1 Rapport sur une Mission scientifique en Belgique, Hollande, Danemark et Suède (Juillet-Sept. 1922) par M. Frederic Macler, Paris 1924, էջ 26-27.

